

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՎԱՆՔԻՆ ԹՈՒՐԶԸ

(Հին ու նոր խնդիրներ)

20 նոյեմբեր 903.

Թրքահայոց ամէնէն հրատապ խնդիրներէն մէկն ալ, Երուսաղէմի խնդիրը, մարեցաւ այս օրերս: Պիտք չէ սակայն «խնդիր» բառին մեծ համեմատութիւններ տալ այստեղ: Իսկապէս՝ այդ խնդիրը ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ պարզ ներքին անհամաձայնութիւն մը, ծնունդ առած քանի մը միաբաններու կողմէ, և բացարձակապէս անարժան այն կարևորութեան որ իրեն տրուեցաւ: Ընտանիքի մը անդամներուն մէջ անակնկալ գոտութիւն մը առաջ կու գայ. կը խօսին, կը վիճաբանեն քիչ մը ատեն, բայց որովհետեւ իրենց գոտութիւնը հիմնաւոր պատճառ մը չունի, բնականաբար շուտ կը մարի, ամէն մարդ կրկին կը շարունակէ իր սիրալիր կենցաղը, առանց նոյնիսկ այդ ժամանակաւոր անհամաձայնութեան խօսքը ընելու: Բայց եթէ արտաքին դրդիչ պատճառներ հրահրեն այդ գոտութիւնը, բնականաբար աւելի մեծ համեմատութիւններ կը ստանայ, և եթէ լուրջ հետեանքներ ալ չունենայ, գոնէ կ'երկարաձգուի: Այս է ահա «Երուսաղէմի խնդիր» ըստածին հոգեբանութիւնը:

Եւ սակայն, այդքան պարզ ու աննշան խնդիր մը ամբողջ գրականութեան մը ծնունդ տուաւ: Մամուլը ամիսներով սիւնակ-սիւնակ յօդուածներ գրեց, կուսակցութիւններ կազմուեցան, Պոլսոյ Ազգ. վարչութեան արդի ամենակարևոր ժողովը, Պառն Ժողովը,—որ կերպով մը երեսփոխանական Ժողովին տեղը կը բռնէ,—շարունակաբար ամբողջ նիստեր յատկացուցանոր, և, իբր թէ այդչափ բաւական չըլլար, պատրիարքարանի ազգային թղթակցութեան դիւանապետն ալ,—Թեկեան

Բարթող էֆէնդին, — իբր պատուիրակ Երուսաղէմ ղրկեցին...
իրաց վիճակին վերահասու ըլլալու համար:

Երկնէր երկիր և երկին՝

Եւ ծնաւ մուկն չնչին:

Այսօր վարչութիւնն ալ ամէնուն հետ այս ծանօթ յան-
կերգը կը կրկնէ, թերեւ ինքն ալ զարմանալով իր փութկո-
տութեան վրայ: Մինչդեռ Պոլիս՝ ամէն մարդ անանկ կը կար-
ծէր թէ Երուսաղէմի վանքին մէջ միաբաններէ և սպասաւոր-
ներէ բաղկացեալ երկու խառն բանակներ արիւնալի ճակա-
տամարտներ կը մղեն իրարու հետ, և թէ ամէն օր քանի մը
հոգիի արիւնը կը թափի ս. Յակովբեանց վանքին շրջափակին
մէջ, Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան պատուիրակը՝ հանդարտ
և իր գործերով զբաւուած միաբանութիւն մը կը գտնէ իր
դէմը, Ս. Տեղեաց սպասարկութեան նուիրուած անձեր, որոնք
կատարեալ զարմանքով մը կ'ողջունեն իր գալուստը:

— Ուխտդ ընդունական, Բարթող էֆէնդի, կ'ըսեն մէկ քա-
նինքը՝ կարծելով թէ ուտիս եկած է:

Բայց Բարթող էֆէնդի ուխտի վրայ չի մտածեր. խնդիր
կը փնտրէ, վէճի, կռիւի, արիւնի հետքեր կը փնտրէ:

— Է՛հ, սանկ պզտիկ հով մը անցաւ մէջերնուս, կը պա-
տասխանեն իրեն, բայց բազմանդամ միաբանութիւն մըն է
վերջապէս, հարկաւ անհամաձայնութիւններ կը ծագին. եթէ ա-
մէն անհամաձայնութեան այսպէս կարեւորութիւն տալու ըլլաք,
այն ատեն պիտի ստիպուիք Պոլսոյ մէջ մարդ չթողուլ և իբր
պատուիրակ մեզի ղրկել:

Եւ ահա՝ Բարթող էֆէնդի Պոլիս կը գտնուի այսօր, ու-
րիշ շատերու հետ մտածելով թէ իրեն համար երբ ճամբու
ծախք տրուած 50 ոսկիները կ'ընային լաւագոյն նպատակի մը
յատկացուիլ, մանաւանդ կարօտութեանց այս շրջանին մէջ:

Թրքահայ մամուլին պտուղն էր այս խնդիրը. անոր շը-
նորհիւ, անոր պողոտաներուն միջոցաւ տարածուած գտաւ և
առասպելական համեմատութիւններ սրացաւ: Վաղը միւս օր,
իրեն պիտի վիճակի դամբանական մըն ալ գրելու հոգը, ինչ
որ հաւանականաբար ծնունդ պիտի տայ նոր վլվլուքներու
Ամէն թերթ անշուշտ իր սկսած կերպով վերջացնել պիտի ու-
զէ, և այսչափն իսկ կը բաւէ նոր պայքարի մը դուռ բանալու
համար. թերեւ նորէն սիւնակներ լեցնեն, հոգ չէ թէ բուն
խնդիր ըսուածը, նոյնիսկ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան աչքին,
վերջականապէս մարած ըլլայ:

Գործ չունեցող արհեստաւորներ կան՝ որոնք ինչ աննշան
առարկայ մը առած, օրերով, շաբաթներով կ'աշխատին անոր

վրայ. չեն գիտեր թէ ինչ կ'ընեն. ամէն օր մէյմէկ ձև կուտան անոր, կը փոխեն, կը կոտրեն, նորէն կը փակցնեն: Եթէ հարցնելու ըլլաւ թէ ինչ է ըրածնին,

— Ես գիտեմ, կը պատասխանեն քեզի, ձանձրացող մարդ մը գիտէ թէ ինչ կ'ընէ:

«Երուսաղէմի խնդիր» ըսուածը ճիշտ այդ առարկան եղած է Թրքահայ մամուլին համար: Տեսակ մը տաքցած երկաթի կտոր զոր սալին վրայ դրած ու ծծած են անընդհատ, և զոր դեռ երկար ատեն կրնան ծծել միևնոյն անհոգութեամբ: Իրենց ըրածն ալ ձանձրոյթի արդիւնք է. այնքան քիչ բանով զբաղելու ստիպուած են որ ներկայացող առաջին առիթը երկինքէն ինկած մանանայի պէս կ'ընդունին: Կը գրեն, կը վիճաբանեն, և օձիքը չեն թողուր՝ մինչև որ իրենց ձանձրոյթը վանելու ընդունակ նոր առիթ մը չծագի:

Կարելի է ըսել թէ միևնոյն հարկին մէջ կը գոնուի նաև Ազգ. Վարչութիւնը: Իր անդամները՝ դանդաղ, և երկար տարիներ ազգային գործերու մէջ յոգնած, լիկուած մարդիկ են թէև, բայց գլուխին պատրիարք մը կայ որ պարագլ կենալ չի սիրեր, և զբաղման առարկայ մը կը փնտրէ միշտ, ինչ որ ալ ըլլայ: Իր նախորդները, տարին հազիւ երեք-չորս պատարադ կ'ընէին և այնչափ թուով քարոզ մը կը խօսէին: Ինք գրեթէ շարաթ չանցներ առանց պատարագի ու քարոզի: Օր մը Պոլսոյ մէկ ծայրն է, օր մը անդիի ծայրը, օր մը գիւղերը, օր մըն ալ արուարձանները:

Այսպէս՝ գործ պէտք է Վարչութեան, համար: Եւ անախտմբով, բանակով կը ծագին գործերը: Տեղ մը տէրտէր մը իր երէցկնոջ հետ՝ լուրիային յատկութիւններուն նկատմամբ անհամաձայնութիւններ ունեցեր է. ուրիշ տեղ մը՝ առաջնորդ մըն է որ քիչ մը հով առնելու պէտքը կը զգայ. ասդին՝ եկեղեցականներ ժամկոչ աղբօր ամսականները թուխսի կը դնեն. անդին՝ վարդապետ մը օղի խմեր և խաղ կանչեր է: Ասոնք օրակարգի վրայ կ'անցնին, վիճաբանութեան առարկայ կը դառնան, նիստեր կը գրաւին, ու կրկին բախտի արդիւնք է, եթէ երբեք կարենան լուծում մը գտնել:

Ուրեմն ինչու զարմանանք որ Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց միաբանութեան մէկ ամենապարզ անհամաձայնութիւնը ամբողջ ամիսներ Պոլսոյ մէջ խնդրոյ առարկայ դարձեր՝ և մինչև մասնաւոր պատուիրակի մը Երուսաղէմ երթալուն պատճառ եղեր է:

Քանի որ այսպէս առիթը կը ներկայանայ, կ'արժէ որ քիչ մը տեղեկութիւն տանք Ս. Յակովբեանց հաստատութեան նկատմամբ: Այդ վանքը՝ Արեւելեան Հայոց համար ալ մեծ նշանակութիւն մը ունի: Ուխտատեղիներու ամէնէն նուիրականն է՝ որուն հետ միշտ գտւոյցներու ամէնէն նուիրականն է՝ շարունակ առարկայ գարձուցած են իրենց նուիրատուութեանց: Ուրեմն աւելորդ չպիտի ըլլայ անոր իսկական կոչումին, անոր նիւթական կացութեան, բարոյական նշանակութեան և մատակարարութեան եղանակին նկատմամբ տալ կարգ մը ճշգրիտ տեղեկութիւններ, որոնց՝ պէտք է ընդունել թէ ընդհանրապէս անծանօթ մնացած են Արեւելեան Հայերը:

Հայոց վանք ըսելով, մենք գլխաւորաբար կը հասկնանք մտաւորական զարգացման վառարան մը, զարգացեալ մարդոց կեդրոն մը, կրօնական դաստիարակութեան և աստուածաբանութեան ճեմարան մը: Եղած են ատեններ՝ ուր միմիայն վանքերը ունեցած ենք իբր ուսման միջոց, իբր դպրոց, իբր մտաւորական յառաջդիմութեան ոահմարայ: Այդ ատեններէն ի վեր, թէ և վանքերու գոյութեան պայմանները փոխուած են, թէ և վարժոցներ, բարձրագոյն նախակրթարաններ, վանականներէ անկախ գրականութիւն մը, ուսեալ անհատներ, և այլն, ունեցած ենք, բայց վանքերու նկատմամբ գոյացուած ըմբռնումը միշտ կենդանի մնացած է, վանքերը միշտ մտաւորական զարգացման վառարաններ նկատուած են:

Երուսաղէմի վանքն ալ՝ վանքերու այդ նախնի կոչումը չէ պահած, և կամ աւելի՝ պարագաներն ու իր գոյութեան պայմանները զինքը ստիպուած են որ ուսման, զարգացման ձգտեալ աշխատութեանց երիտասարդական դեր մը տայ: Մեծ զարգացման մը հասած միաբաններ ունեցած է թէ և, բայց բաղդատմամբ Միաբանութեան՝ շատ աննշան եղած է անոնց թիւը: Ունեցած է և ունի տակաւին ժառանգաւորաց վարժարան մը, տպարան մը, երկու նախակրթարան կը պահէ քաղքին մէջ, բայց վերջապէս պատրաստուած է կրթութեան ծառայելէն շատ աւելի էական ու անհրաժեշտ կոչումի մը նուիրել իր ուժերուն կարեւորագոյն մասը.—այսինքն, պահպանել այն իրաւունքներն ու ստացուածքները զորս մեր ազգը ունի Ս. Տեղեաց մէջ:

Միացուցէք ատոր Ս. Տեղեաց սպասարկութիւնը, և արդէն իսկ պէտք եղածէն աւելի գործ գոյացած պիտի ըլլայ Միաբանութեան համար: Որովհետեւ՝ ճիշտ ու դիւրաւ գլուխ ելլելիք պարտաւորութիւններ չեն այդ երկուքը: Մէկը թողլով Ս. Տեղեաց սպասարկութիւնը, որուն բազմապահանջ հանգաման-

քին վրայ խօսելն իսկ աւելորդ է, քննենք քիչ մը Երուսաղէմի ազգ- իրաւանց և սեփականութեանց պահպանման խնդիրը որ Միաբանութիւնը զբաղեցնող և անոր գործունէութեան առջև շարունակ խոչընդոտներ յարուցանող ամենագլխաւոր խընդիրն է ինքնին:

Այդ իրաւունքներն ու սեփականութիւնները, հակառակ դարաւոր անցեալ մը ունենալնուն, շարունակ կորսուելու վրտանգին ենթակայ են մրցակից քրիստոնեայ հասարակութիւններու ոտնձգութեանց պատճառաւ. և արդէն բազմաթիւ անգամներ բռնաբարութիւններ կատարուած են ու կը կատարուին՝ յաճախ նոյնիսկ վարչական կնճիռներու ծնունդ տալով:

Պատմութիւնը մէջտեղն է, կրնանք հարեանցի ակնարկ մը նետել անցեալ դէպքերու վրայ՝ այդ սեփականութեանց և իրաւունքներուն սպառնացող վտանգին նկատմամբ քիչ-շատ որոշ գաղափար մը կազմելու համար:

Ահաւասիկ քանի մը դէպքեր.

1422-էն սկսեալ, ամբողջ տասնեօթը տարի, Վրացիք հազարումէկ փորձանք կը բերեն Մարտիրոս պատրիարքի գլխուն՝ Գողգոթայի սեփականութիւնը Հայոց ձեռքէն խլելու համար: Ի վերջոյ, միջոցը կը գտնեն սիրաշահելու Եգիպտոսի սուլթաններն ու մեծամեծները, և Հայերը կը նետեն դուրս: Մարտիրոս պատրիարք կը պարտաւորուի համակերպիլ, և դրամով կը գնէ Գողգոթայի ճիշտ դէմը գտնուող գետին մը ուր եկեղեցի կը կանգնէ: Այդ այն եկեղեցին է որ այսօր Վերնատուն կամ Երկրորդ Գողգոթա կը կոչուի: Իսկ բուն Գողգոթան ալ Յոյները առած են Վրացոց ձեռքէն:

Ս. Գերեզմանին հիւսիսային կողմը գտնուող ջրհորը որ 1517-ին՝ Սուլթան Սէլիմի կողմէ տրուած հրովարտակով մի Հայոց սեփականութիւններուն մաս կը կազմէր, երկար կռիւներէ վերջ այսօր ընկերովի իրաւունքը դարձած է նաև Յունաց ու Լատինաց:

1670-ի տոնները, Մահմէդականները Հայոց ձեռքէն կը յափշտակեն Քովմա առաքեալին տան տեղը որ հին ժամանակներէ ի վեր եկեղեցի էր: Մահմէդականները շատ չնչին պատճառի մը համար կ'ընեն այդ ոտնձգութիւնը, բայց հաւատարմով թէ հոն կեցողը առանց պատժի չի մնար, կը լքեն զայն՝ մինչև որ աւերակ կը դառնայ: 1865-ին միայն զայն նորոգելով դրած են դուռ մը որ միշտ փակ կը մնայ:

Շփոթութեան տարիներու մէջ՝ Ս. Կոյսին Գերեզմանը պարունակող մատուռը աւերակ կը դառնայ: Պաղեստինի խաղաղանալէն վերջ, Հայերը, Յոյները և Լատինները ընկերովի

տէր կը դառնան անոր, բայց Լատինները կ'ուզեն դուրս ձգել Հայերը, և կը հրամայեն իրենց լուսարարին որ գիշերանց անհետացնէ եկեղեցւոյն մէջ գտնուող բոլոր Հայերէն արձանագրութիւնները: Հրամանը կը կատարուի թէև, բայց Հայեր կ'ընդդիմանան: Յոյները օրինակ կ'առնեն ատկէ, և 1758-ին, Օսմ. Տէրութենէն հրովարտակ մը ձեռք բերելով՝ թէ Լատինները կը վանեն և թէ Հայերը՝ Մերինները՝ ամբողջ տարի մի աշխատելով հաղիւ կրնան իրենց կորսնցուցած իրաւունքը վերստանալ:

Տաճարին արտաքին մեծ դուռը, ինչպէս նաև պզտիկ դռակի բանալին երբեմն Հայոց սեփականութեանց մաս կը կազմէին: Այսօր երկուքն ալ Յունաց ձեռքը անցած են:

Ս. Յարութեան Տաճարին երկփեղկեայ դրան ներքնակողմի մասը, մինչև Վերնատան կամարի սահմանը նախապէս Հայոց միայն սեփական էր, և Սուլթան Սէլիմի մէկ հրովարտակն ալ կը նուիրագործէր այդ իրաւունքը: Այդ հրովարտակն սակայն պատճառ մը չէ եղած որ Յոյներն ու Լատինները, կարգ մը միջոցներով իրենք ալ հոն ոտք չկոխեն: 1813-էն ի վեր, իրենք ալ Հայոց հետ հաւասար իրաւունք ունին այդ տեղ:

Քրիստոսի Ոտնատեղւոյն վրայ (Համբարձման Լեռ) գլխուղ եկեղեցին՝ որ Հեղինէ Թագուհւոյն (Արգարի կնոջ) ժամանակները կառուցուած էր և պարբերաբար նորոգուած, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Հայոց կը պատկանէր: Նոյնիսկ, Ֆէլլահներու ոտնձգութեանց դէմ պաշտպանուելու համար, 1613-ին՝ Հայերը Սուլթան Ահմէդ Գ.-էն հրովարտակ մըն ալ ձեռք բերած էին, ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու հետ գործածելու պայմանաւ: 1834-ի երկրաշարժին՝ եկեղեցւոյն գմբեթը կը փլասուի, և Լատինները կ'ուզեն նորոգութիւն կատարել: Հայերըն ու Յոյները կը բողոքեն, և շինութիւնը, դատաւորի հրամանաւ, ընկերովի կատարելու որոշում կը տրուի: Այս որոշումը սակայն Հայոց շահուն չգար. նորէն դատի կը դիմեն, և իրենց ձեռքը գտնուող հրովարտակներու շնորհիւ արտօնութիւն կը ստանան նորոգութիւն ընելու և սենեակներ շինելու ու կը սկսեն գործի: Նոր բողոք Յոյներու և Լատիններու կողմէ: Դեսպանները կը միջամտեն, պաշտօնեաներ կը կաշառուին, և ի վերջոյ, Բ. Դուռը կ'արտօնէ կործանել Հայոց կողմէ կատարուած շինութիւնները: Հայերը կը վշտանան, և նոյնիսկ չեն ուզեր պաշտպանել բակէն դուրս՝ իրենց սեփական գետնին վրայ գտնուող սենեակները: Իսկ Յոյներն ու Լատինները, բազմաթիւ արարացի հետևորդներով կ'երթան լեռը, և թմբու-

կով ու պարով կը կործանեն, աւերակ կը դարձնեն Հայոց բոլոր շինութիւնները: Մինչև այսօր այդ վայրը այդպէս կործանած կը մնայ: Հայերը՝ Մեծ Պահոց մէջ և Համարձման օրը պատարագ կը մատուցանեն հոն, իսկ միւս քրիստոնեայ ազգերը՝ միմիայն Համարձման օրը:

Խաչի ճանապարհի վրայ՝ Հայոց վանքէն քիչ հեռու՝ Յովակիմայ և Աննայի տան տեղը իրենց անունով կառուցուած հայկական ոճով եկեղեցի մի կար. 1856-ին՝ Ֆրանսացիք տիրացած են այդ ազգ. սեփականութեան:

Բեթղեհեմի նախկին եկեղեցին՝ ուր կը գտնուի Յիսուսի Մենդեան այրը, նախապէս Աբգարու կնոջ՝ Հեղինէ թագուհւոյն կողմէ մաքրուելէ և որմնափակուելէ վերջը, կրկին մաքրուած էր Մեծն Կոստանդինոսի մօր՝ Հեղինէի կողմէ, և սկսուած շինութիւնն ալ աւարտած՝ ինչպէս կ'ըսուի աւանդաբար՝ Տըր-դատ Թագաւորի ջանքով: Հայերը, արաբական արշաւանքներու միջոցին, երկար ատեն պաշտպանած էին այդ եկեղեցին: 1227-ին, Աբրահամ և Առաքել անուն երկու եկեղեցականներ նորոգած էին զայն, ինչպէս կը վկայէ տախտակեայ քանդակագործութեամբ չքեղ դուռ մը որուն վրայ Արաբերէն և Հայերէն երկու արձանագրութիւններ կը գտնուին: 1842-ին, եկեղեցւոյ ամբողջական նորոգութեան միջոցին, Յոյները կ'ուզեն անհետացնել այդ դուռը, բայց Չաքարիա պատրիարք՝ դրան վրայի յիշատակարանները, բողոքադրով մը կը ներկայցնէ Բ. Դրան, և ոտնձուլեան առաջքը կ'առնէ: Երեք տարի վերջ Հայերը կրկին կը ստիպուին դատի դիմել, Յոյներուն դէմ իրենց իրաւունքը պաշտպանելու համար: Ժամանակին եպարքոսը թէև Հայոց իրաւունքը կու տայ, բայց օգուտ չընեն, և Յոյները ընկերովի տէր կը մնան:

Միկնոյն կերպով, հակառակ կայս. հրովարտականքու տէր ըլլալուն, Հայերը՝ տարիներու ընթացքին մէջ մեծ կորուստներ ունեցած են Բեթղեհեմի նոր եկեղեցւոյն մէջ, շարունակաբար կատաղի կռիւներ մղելով Յոյներուն և Լատիններուն դէմ: Քրիստոսի Մառն ալ նախապէս Հայոց կը պատկանէր: 1621-ին՝ Լատինները բռնի կը կոտրեն Հայոց պահարանը, կ'անհետացնեն բոլոր եկեղեցական անօթներն ու կանթեղները, և չեն ուզեր դուրս ելլել: Դրիգոր Պարոն Տէր պատրիարք՝ խնդիրը մինչև Բ. Դուռ կը հանէ, և Հայոց իրաւունքը կը վերահաստատուի տէրութեան հրովարտակով: Տարիներ վերջ սակայն, Յոյներ զօրանալով թէ Հայերը և թէ Լատինները դուրս կը նետեն: Հայերը, 1656-ին, գատարանի վճռով կը տիրանան իրենց իրաւունքներէն մեծագոյն մասին, շնորհիւ Նդիազար

կաթողիկոսի որ այդ թւականին՝ Երուսաղէմի պատրիարքական իշխանութեան հետ՝ թուրքիարնակ Հայոց վրայ, կաթողիկոսական իշխանութիւն ստացած էր: Կրկին կ'անցնեն տարիներ, և այս անգամ ալ Լատինները զօրանալով, Յոյներն ու Հայերը դուրս կը հանեն վերջնականապէս: 1859-ին միայն նորոգութեան խնդիր ծագելով, Հայերը և Յոյները տէրութեան կը դիմեն և կը յաջողին քիչ-շատ իրաւունք ձեռք բերել այդ սրբավայրին մէջ:

Ս. Մնդեան արդի սիւնազարդ գաւիթն ալ երկարատե կը սիւներու պատճառ դարձած է: Վերջին տարիներու մէջ, Յոյները կ'ուզեն արգելք ըլլալ այդ գաւիթէն հանդիսաւոր թափօր անցնելուն, Հայոց եկեղեցական զգեստները կը պատռեն, գաւազան և խաչ կը խորտակեն, և ոտնակոխ կ'ընեն մինչև իսկ նշնեցեալներու դագաղները: Տէրութեան կողմէ շնորհուած հրովարտականներու շնորհիւ՝ հազիւ կարելի կ'ըլլայ այդ արարքներուն առաջքը առնել:

Յիշենք նաև Ասորեոց վանքը՝ ուր կը գտնուէր Մարկոս աւետարանչի մօրը տունը, և ուր Պետրոս առաքեալ՝ բանտէն ելլելէն անմիջապէս վերջը երթալով, իր ազատման համար ազօթող ժողովրդի մը հետ դէմադէմ գտաւ ինքզինքը: Թագաւորակերտ եկեղեցի մըն էր երբեմն, նուիրուած Ս. Աստուածածնի անուան, և Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի *) օրով՝ պարտքի փոխարէն գրաւ դրուած էր: Այսօր՝ Ասորիք տիրացած են անոր, և տարիներու ընթացքին մէջ հետզհետէ անհետցուցած են անոր մէջ գտնուող բոլոր հայկական արձանագրութիւններն ու յիշատակարանները, և անոնց տեղ Ասորերէն արձանագրութիւններ դրած:

Ահա՛ հարեանցի կերպով մը նշանակուած այս դէպքերը կրնան լիակատար գաղափար մը տալ թէ ինչ տեսակ վտանգներէ շրջապատուած են Երուսաղէմի ազգային իրաւունքներն ու սեփականութիւնները:

Ո՞վ պիտի պահպանէ այդ իրաւունքները, ո՞վ դիտի մաքառի այդ ոտնձգութեանց դէմ, եթէ ոչ Ս. Յակովբեանց միաբանութիւնը:

Եւ շատ հեշտ գործ մը չէ այդ մաքառումը: Տեսանք արդէն որ յաճախ տէրութեան հրովարտականներ իսկ չեն զօրեր այդ կարգի ոտնձգութեանց դէմ, և միշտ յափշտակութիւններ տեղի կ'ունենան սա կամ նա մրցակից հաստատութեան կողմէ:

*) Ինչպէս յայտնի է, այս պատրիարքը՝ վիզը շղթայով մը շրջեցաւ ամբողջ տարիներ՝ Երուսաղէմի պարտքը գոցելու համար հանգանակութիւն ընելով:

Միաբանութիւնը, իր եկեղեցական պարտաւորութիւնները գոհացնելուն հետ մէկ տեղ, շարունակ զգոյշ պիտի ըլլայ որպէսզի իրեն աւանդուած ամէն իրաւունք նոյնութեամբ պահպանուի: Պատիկ կէտի մը վրայ տեղի տալը իրեն համար կրնայ ահագին դժուարութեանց դուռ բանալ և նոր ու աւելի կարեւոր ոտնձգութեանց ճամբան հարթել: Այս պատճառաւ, յաճախ կը ստիպուի ամենաոչինչ իրաւունքի մը պահպանութեան համար ահագին դրամ ու ժամանակ վատնել: Մէկ ձեռքը օրինագիրքը, միւսը՝ աւանդատան վաւերագիրներուն մէջ, այսպէս ամէն օր, ամէն ժամ պարտաւոր է արթուն մնալ: Շատ անգամ ալ, օրինագիրքն ու վաւերաթուղթերը մէկ կողմ թողած, կը ստիպուի բերը ձեռք առնելով՝ Սողոմոնի ծանօթ առածը գործադրել, նոյնիսկ ոսկորներուն խորտակուելը աչքը առնելով: Եւ անցեալը ցոյց կու տայ թէ նախնեաց իմաստութեան այդ պատուէրը գործադրելու առիթներ երբեք չեն պակսած: Ուրիշ վանքերու համար՝ ուսեալ, իմաստուն վանականներ կրնան բարիքներ նկատուիլ, Ս. Յակովբեանց վանքին համար՝ ուսեալին և իմաստունին հաւասար չափով մը կրնան բարիքներ դառնալ նաև յաղթանդամ և բիւր շարժելու ընդունակ միաբաններ: Ու շիտակը՝ բարբախտութիւն մը պէտք է նկատենք վանքին այդ կարգի միաբաններու գրեթէ երբեք կարօտ մնացած չըլլալը:

Շատ անգամ ալ, օրինագիրքին և վաւերաթուղթին չափ բիրն ալ օգուտ չընեն, և միաբանութիւնը կը պարտաւորուի անոնցմէ աւելի համոզիչ միջոցներու ապաւինել, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ դրամական վարձատրութեանց—ուրիշ խօսքով՝ կաշառքի—որոնք տեսակ մը դաղտնի վարկ կը կազմեն իր ելմտացոյցներուն մէջ *):

Ահա՛ այս է Ս. Յակովբեանց միաբանութեան գլխաւոր կոչումը: Տեսնենք հիմայ թէ բարոյական ու նիւթական ինչ միջոցներով օժտուած է վանքը, այդ կոչումը ի գլուխ հանելու համար:

Առաջին բարոյական ոյժը՝ ուրկէ Ս. Յակովբեանց վանքը կրցած է ու կրնայ օգտուիլ, այն ամուր ու կշռաւոր ազ-

*) Մեր այս հարեանցի տկնարկին մէջ՝ օգտուած ենք հետեւի երկու գիրքերէն—երկուքն ալ տպուած Էրուտողէմի ու Յակովբեանց տղարանէն.—1) Պատմութիւն կամ ուղեցոյց Ս. Տեղեաց (1872). 2) Բովանդակութիւն Ազգ. սեփականութեան և իրաւանց Ս. Ծրուսադեմի, և այլն, (1880): Նաև՝ ու Յակովբեանց հաստատութեան կանոնադրէն:

դեցութիւնն է զոր ձեռք բերած է Ս. Տեղեաց մէջ՝ իբր հնագոյն առաքելական Աթոռ մը և քրիստոնեայ առաքելական եկեղեցւոյ մը սեփական մէկ հաստատութիւնը։ Այն իրաւունքները զորս ունի այսօր Տէրունական Տեղեաց մէջ, նոր բաներ չեն, դարեւրու նուիրագործուը ստացած են անոնք, և Հայ եկեղեցին մէկէ շատ աւելի յիշատակներով կապուած է Երուսաղէմի պատմութեան գրեթէ բոլոր դրուագներուն տւանդութեանց հետ։ Հայոց հետքն ալ շատ հին է Երուսաղէմի մէջ, և հայ վանականներ ու առանձնակեացներ շատ անձնուրաց վերաբերում մը ունեցած են հին ժամանակներու մէջ՝ Ս. Տեղեաց պահպանութեան մասին։ Իրենք են որ Տիտոսի ծանօթ արշաւանքէն վերջ, Երուսաղէմի մէջ կիսովին կործանած կամ կանգուն մնացած սակաւաթիւ շէնքերն ու աղօթարանները պահպանած են զաղանի կերպով, մինչև Մեծն Կոստանդիանոսի մօր՝ Հելինէի օրերը, —ինչպէս Ս. Յակովբայ եկեղեցին։ Յետոյ՝ հայ թագաւորներ միշտ իրենց բարեպաշտութեան առաքկայ դարձուցած են Տէրունական վայրերը, և իրենց անունը քանդակած են այլևայլ շինութեանց ճակատը։ Ամենահին ժամանակներու հետքեր և արձանագրութիւններ կրնան ջնջուած ըլլալ*), բայց գոնէ 7—8 դար առաջուան յիշատակներ անեղծ մնացած են մինչև այսօր, ինչպէս օրինակի համար Ս. Թէոդորոս եկեղեցին՝ զոր Կիլիկիոյ Լևոն Գ. թագաւորը 1286-ին կառուցանել տուած է ի յիշատակ իր Հեթում եղբոր։ Դարձեալ ինք է, որ նոյն թւականին շինել տուած է Ս. Հրեշտակապետի վանքին պարիսպը։ Կարելի է յիշել նաև Ս. Գերեզմանին արևմտեան կողմը գտնուող Սեղանը՝ որ Աւետարանի «ի Մնարից» կոչած տեղն է, և ուր հրեշտակը Իւղաբեր Կանանց աւետիս տուած է ըսելով. «Ձէ աստ, այլ յարեաւ»։ Հաննէ վարդապետ՝ իր Երուսաղէմի պատմութեան մէջ կը գրէ թէ Կիլիկիոյ Հեթում Բ. թագաւորը շինել տուած է այդ Սեղանը 1300-ին, երբ Նգիպտացւոց վրայ ըրած արշաւանքէն յաղթանակաւ ետ կը դառնար **):

*) Արդէն յիշեցինք այն ազգ. տւանդութիւնը՝ որ Բեթղեհեմի նախկին հոյակապ եկեղեցւոյն շինութեան աւարտումը ճրգատ թագաւորին կը վերադէպնէ։ Պէտք է յիշել նաև սա՝ թէ Սիոն լեռան հարաւ-արեւելեան ստորոտը գտնուող այլի մը մէջ, ուր Պետրոս առաքեալ Յիսուս ուրացաւ, Հայերը փոքրիկ վանք մը և եկեղեցի մը ունէին Սըշակունեաց օրէն։ Այդ վանքը որ «Վանք հառաշտանաց Պետրոսի» կը կոչուէր, մինչև ԺԲ դար մնացած է։ Երեք տարի առաջ, այդ տեղերը փոքրակով, գտնուեցան մոլայիկ նըրակերտ քանդակներ՝ որոնք այդ վանքին մնացորդները ըլլալ կը կարծուին։

**) Այս սեղանը՝ որ երկար տարիներ Հայոց պատկանած է, վերջէն

Այս բարոյական ազդեցութիւնը աւելի զօրացած է բազմադարեան պատերիարքութեան մը ընդհանրապէս փառաւոր տարեգրութիւններով, ինչպէս նաև այն կարևոր սեփականութիւններով՝ որոնց այսօր տէրն է Ս. Յակովբեանց հաստատութիւնը: Տէրութեան հրովարտակներու մէջ, Հայերը՝ Յոյներուն և Լատիններուն հետ հաւասար գիծի մը վրայ նկատուած են միշտ, և անոնց հետ կը կազմեն այն երեք քրիստոնեայ եկեղեցիները՝ որոնք ամենագլխաւոր իրաւունքները կը վայելն Ս. Տեղեաց մէջ: Ղպտինները, Հապէշները և Ասորիները՝ իբր հետեակ Հայոց միայն արարողութեանց մասնակցելու իրաւունք ունին, և մասնաւորաբար՝ չեն կրնար պատարագ մատուցանել Ս. Գերեզմանին վրայ: Յոյներու և Լատիններու հետ հաւասար գիծի մը վրայ գտնուելու համար է որ Սուլթան Մահմուդի օրով (1829) շնորհուած կրկին հրովարտակներ վեցի բարձրացուցած են Հայոց տարեկան հանդէսներուն թիւը *):

Արդէն Հայերը, դարերու ընթացքին մէջ, պէտք եղածէն աւելի նուիրական վայրերու և յիշատակներու տիրացած են՝ մրցակից եկեղեցիներու հետ հաւասար գիծի մը վրայ նկատուելու համար: Մէկ կողմ թողլով Յակոբայ Տեառնեղբօր գերեզմանը, ինչպէս նաև Գլխադիր Յակոբոս առաքեալի գլուխը պարունակող գերեզմանը՝ որոնք Ս. Յակոբայ մայր-եկեղեցւոյն շրջափակին մէջ կը գտնուին, Հայերը, հակառակ շատ բան կորսնցուցած ըլլալուն, տակաւին Տէրունական Տեղեաց մէջ ունին այն տեսակ սեփականութիւններ որոնք սերտ կապուած են քրիստոնէութեան առաջին օրերու նշանաւոր դէպքերուն հետ, և իբր այդ մեծ յարգանքի առարկայ կը դառնան բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներու կողմէ:

Այսպէս՝ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ՝ հրովարտակներու և ուրիշ վաւերաթղթերու շնորհիւ Հայոց սեփականութիւն ճանչցուած վայրերէն կ'արժէ յիշատակել՝

Ուժաթափման Տեղին՝ ուրկէ Աստուածամայրը առաջին անգամ Յիսուսը խաչին վրայ տեսաւ և նուաղեցաւ:

Իւղաբերից Սեղանը՝ ուր Իւղաբեր Կիները Յիսուսի մարմինը խնկելու եկան Միաշաբաթի առաւոյտ:

Յովսէփ Արմաթացիի գերեզմանը՝ ուր Հայերը մատուած մըն ալ ունին՝ յանուն Ս. Աստուածածնայ:

մերինները Ղպտիններուն կը թողուն, և անոր փոխարէն Նզիպասի մէջ եկեղեցի մը կը ստանան անոնցմէ:

*) 1-ն Ս. Զատիկի առաւօտ: 2-ն Աշխարհամտարան կիրակին: 3-ն Վաղայի խաչի օրը: 4-ն Գլխա խաչի օրը: 5-ն Անուանակոչութեան առնին օրը: 6-ն Դատաւրի կիրակին:

Հանդերձից բաժանման Սեղանը՝ ուր դահիճները իրենց մէջ բաժնեցին Քրիստոսի հագուստները:

Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին՝ ուր Հեղինէ (Մեծն Կոստանդինոսի մայրը) կ'աղօթէր՝ երբ իր հրամանով գետինը կը փռէին Նաչափայտը գտնելու համար:

Ս. Յովնաննու Աւետարանչի մատուղը՝ ուր կը գտնուէ մէկ մասը այն սիւնին՝ որուն Յիսուս կապուեցաւ Կայիափայտան մէջ:

Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջն ալ Հայերը ունին՝

Ս. Յովսէփի գերեզմանը պարունակող մատուղը:

Աւագ Սեղանը՝ զոր Հեթում Բ. կառուցած է Եգիպտացւոց վրայ ըրած արշաւանքէն դարձին *):

Այս գլխաւոր սեփականութիւններէն զատ, Հայերը ընկերովի իրաւունքներ ունին Յունաց և Լատինաց հետ՝ Ս. Տեղեաց գրեթէ բոլոր կարևոր մասերուն և մասնաւորաբար Ս. Գերեզմանին վրայ: Նաև Բեթղեհեմի ու Ս. Ծննդեան Այրի մէջ իրենց յատուկ բաժիններ, որոնց շուրջը, ինչպէս յիշատակեցինք, երբեմն այնքան կատաղի պայքար մը մղած են մըրցակից եկեղեցիներու հետ:

Հայոց վերաբերող կարևոր հնութեանց կարգէն է նաև Փրկչավանքը (երբեմն Կայիափայտ տունը) որ քրիստոնէութեան առաջին դարուն մէջ հիմնուած է և Հայոց սեփական ստացուածք եղած է իր հիմնարկութենէն ի վեր: Ժամանակ մը սակայն, Արաբացիք կը գրաւեն այդ կարևոր վայրը որ Քրիստոսի երկրորդ բանտը եղած է, և որուն Պատարագի Սեղանին քարն է նոյն ինքն Ս. Գերեզմանի կափարիչ վէմը՝ զոր հրեշտակը վար շրջեց: Արաբացիք՝ երկար ժամանակ այդ վանքը իբր ախոռ կը գործածեն, մինչև որ Տոսպ գաւառէն Երուսաղէմ ուխտի գացած Կարապետ անուն վարդապետ մը, վանքին այդ այդ անարգ վիճակին վրայ ցաւելով, ուղղակի Եգիպտոս կ'անցնի, և ժամանակին Սուլթանէն կը գնէ զայն՝ 4000 դահեկանի փոխարէն:

Դարձեալ՝ Հայերը իբր կարևոր հնութիւն ունին Անայի տունը՝ որ Յիսուսի առաջին բանտը եղաւ, ինչպէս նաև այն գաւիթը՝ ուր Յիսուս ձիթենիի մը կապուեցաւ ատեան ելլելէ առաջ և պատակուեցաւ քահանայապետին ծառային կողմէ: Տունն ու գաւիթը այսօր կը գտնուին Ս. Հրեշտակապետի վանքին եկեղեցւոյն մէջ:

ԳԱՂԹԱԿԱՆ

(Վերջը յաջորդ համարում)

*) Պարբերաբար ստատարագ կը մատուցուի այդ սեղանին վրայ՝ որ Ս. Աստուածածնայ գերեզմանին հարաւային կողմը կը գտնուի: